

LA TRANSFORMACIÓ D'UNA ECONOMIA INSULAR. EL CAS DE MENORCA (1600-1920)

MIQUEL À. CASANOVAS CAMPS

Quan comença el segle xx Menorca presenta uns indicadors econòmics sorprenents dins del context de les illes mediterrànies.¹ Vegem-ne alguns: l'any 1887, el percentatge de població ocupada en el sector secundari era del 33 %, cap al 1900 els productes manufacturats representaven el 80 % del valor de les mercaderies que sortien dels ports menorquins; entre el 1900 i el 1910, dos grans establiments fabrils ocupaven, cadascun, més de quatre-cents treballadors; l'any 1912 es fabricava a Menorca el 5,5 % del calçat elaborat per mitjans mecànics d'Espanya; més que a Navarra, Andalusia, Aragó o Galícia i gairebé tant com al País Basc; l'any 1892 s'obrí a Maó la primera central elèctrica de les Balears; entre el 1880 i el 1910 es constituïren a Menorca set entitats bancàries. Són tan sols algunes xifres representatives per donar a entendre que al tombant dels segles xix i xx Menorca vivia un moment de pujança i dinamisme econòmic molt difícil de conciliar en el context d'una economia insular mediterrània. Bastaria mirar la situació de les illes veïnes per adonar-nos de la singularitat del cas menorquí. Si observam les illes del Mediterrani central i occidental, ens adonam que Sicília, Sardenya, Còrsega i àdhuc Malta,² eren unes illes gairebé rurals, amb alguna activitat manufacturera al voltant de les principals ciutats. Al mateix arxipèlag de les Balears, Eivissa, amb unes dimensions lleugerament inferiors a les de Menorca, era una illa on l'any 1887 sols el 2 % de la població activa estava ocupada en el sector secundari.³ El cas de Mallorca era un tant diferent des del

1. Tesi doctoral dirigida per Carles Maera Erbina, llegida a la delegació de la Universitat de les Illes a Alaior el dia 9 d'abril de 2001 davant del tribunal format per Joan Hernández Andreu, Guillem López Casanovas, Gonçal López Nadal, Sebastià Serra Busquets i Joana M. Escartín Bisbal, que va rebre la qualificació d'excel·lent *cum laude* i va ser proposada per al premi extraordinari de doctorat.

2. Convé no oblidar que Malta estava, des del 1800, sota domini britànic. De fet, substituïa Menorca en el paper de base naval de la Royal Navy a la Mediterrània. Els britànics també hi implantaren la franquícia comercial —com a Gibraltar— i l'antiga illa dels cavallers de Sant Joan es convertí en un important centre mercantil a la Mediterrània durant els segles xix i xx.

3. Tot i que les illes d'Eivissa i Formentera tenen en conjunt una extensió lleugerament inferior a la de Menorca (645 km² les Pitiüses per 689 km² Menorca) i a primer cop d'ull poden semblar homologables, les diferències entre elles són molt importants. Les Pitiüses mantenien encara l'any 1900 una economia bàsicament agrària, amb un grau d'autosubsistència elevat i amb un sector secundari testimonial, tot i que a finals del segle xix començaren a experimentar un canvi important. Sobre l'economia d'Eivissa i Formentera són imprescindibles els estudis de Joan C. CIRER (1998), *Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera*, Eivissa, i (1998), *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*, Palma.

moment que per aquelles dates també anava bastint un important sector industrial, per bé que, preses en conjunt i en termes relatius, els indicadors de Mallorca segueixin quedant força lluny dels de Menorca.⁴

Aquest panorama suggereix de seguida molts interrogants que tanmateix podríem resumir en dos: per què Menorca presenta, en termes relatius, indicadors de desenvolupament (econòmic, cultural, demogràfic) molt superiors als de qualsevol altra illa mediterrània cap al 1900? I, en segon lloc, quins són els motius de la singularitat del cas menorquí en el conjunt de les illes mediterrànies? Tradicionalment s'ha intentat respondre amb l'argument de les dominacions estrangeres del segle XVIII i, més concretament, amb les britàniques. Gràcies als dominadors britànics, que concediren a l'illa la franquícia comercial, Menorca pogué rompre el seu isolament secular; la forta puixança del comerç exterior i del cors permeté l'acumulació del capital que, en retornar al domini espanyol i abolir-se la franquícia, cercaria la seva ubicació en altres sectors productius, principalment la indústria i la banca.⁵

Aquesta hipòtesi és, certament, suggestiva i aparentment sòlida. Menorca passaria, al llarg del segle XVIII, d'una economia autàrquica i endarrerida a una economia oberta i dinàmica mercè a les millores introduïdes pels dominadors britànics, i aquestes, al seu torn, permetrien l'acumulació de capital necessària per a l'enlairament de la indústria illenca en el segle següent. Ara bé, el fet diferencial menorquí de les dominacions estrangeres del segle XVIII ha estat sobrevalorat —i encara ho és— per dues rasons fonamentals: d'una banda, per l'evocació, entre nostàlgica i interessada, del lliure comerç a Menorca per part dels historiadors illencs clàssics; en segon terme, pel des-

4. Un tòpic molt repetit és que Mallorca passà de tenir una economia bàsicament agrària i encotillada a tenir una economia dinàmica i capitalista basada en el turisme. La línia de recerca impulsada des de l'àrea de coneixement d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de les illes Balears ha palesat que la indústria mallorquina era molt més important del que fins aleshores s'havia suposat. Si hom contempla la història econòmica de Mallorca des d'una perspectiva de llarga durada, és molt més perceptible el canvi gradual de l'economia insular i hom conclou que ens trobam davant d'una economia molt més complexa i rica en situacions, alhora que plenament inserida en els fluxos de l'economia mundial. Vegeu, per exemple, els treballs recopilats a Carles MANERA (COORD.) (1991), *Indústria a Mallorca: una perspectiva històrica, Estudis d'Història Econòmica*, Palma, núm. 1990.1; Carles MANERA i Joana M. PETRUS (COORD.) (1991), *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*, Palma; coordinat pels mateixos autors (1992), *Història industrial, història en construcció. Mallorca 1850-1950, Estudis Baleàrics*, núm. 43, Palma. Tenim Una visió de conjunt de l'economia mallorquina des del segle XVIII al primer terç del segle XX a Carles MANERA (1995), *Desarrollo económico y actitudes empresariales en la Mallorca contemporánea, 1730-1930. Rasgos económicos esenciales de una sociedad preturística*, Madrid.

5. Aquesta ha estat, amb més o manco matisos, la hipòtesi mantinguda per diversos autors en les últimes dècades, tot i que s'ha de considerar que hom parteix dels postulats fixats per la historiografia clàssica menorquina de finals del segle XIX i començaments del XX. Cf. Josep M. QUINTANA (1976), *Menorca segle XX. De la Monarquia a la República*, Palma; Emili FARRÉ ESCOFET, Ramon MARIMON i Josep M. SURÍS (1977), *La via menorquina del creixement*, Barcelona; Román PIÑA (1986), *Las instituciones de Menorca en el siglo XVIII. El fondo documental de Francesc Seguí*, Palma; Guillem LÓPEZ (1991), «Estructura econòmica de Menorca», a *Enciclopèdia de Menorca*, volum XII, *Economia*, Maó.

coneixement gairebé absolut de l'etapa anterior al segle XVIII i fins i tot del mateix segle XIX. El segle XVII, per exemple, ha estat presentat amb massa freqüència com una centúria nefasta,⁶ mentre que s'associa el XIX al final de la prosperitat econòmica que vendria a coincidir, com no podia ser d'altra manera, al final del brillant domini britànic. El segle XVIII seria així una centúria excepcional des de qualsevol punt de vista.⁷

Amb aquesta tesi ens proposam donar una resposta a aquestes i d'altres preguntes. Ho feim mitjançant l'estudi global de la història econòmica de l'illa, des d'una perspectiva de llarga durada, que abasti des de l'economia de l'Antic Règim fins a la consolidació del procés d'industrialització.⁸ Així, el marc cronològic elegit, de forma genèrica, era el període 1600-1920. Ara bé, si la data final correspon a grans trets a la consolidació del model d'industrialització menorquí i, per tant, tanca un cicle i queda ben definida, l'elecció del 1600 requereix una precisió: és quan l'economia menorquina es troba en el seu apogeu després de recuperar-se dels estralls del saqueig turc de Ciutadella (1558) i abans de la crisi de les dècades centrals del segle XVII. Així i tot, és inevitable fer una incursió en els segles precedents i àdhuc remuntar-nos fins a la conquesta catalana del 1287 per fixar l'origen de les estructures que tindran una llarga vigència en el temps i que en alguns casos arribaran fins a l'època contemporània (poblament, propietat agrària, etc.).

Els nostres objectius en iniciar la tesi, que ja porten implícites les hipòtesis de treball, eren:

a) Establir els trets fonamentals de l'estructura de l'economia menorquina durant els segles XVI i XVII per tal de copsar si realment l'illa estava sumida en una agricultura de subsistència o bé depenia dels contactes amb l'exterior. A tall d'hipòtesi, ens inclinàvem per la segona possibilitat.

6. Basti com a mostra aquesta apreciació de Francesc Hernández Sanz —un dels historiadors menorquins més influents i emblemàtics— sobre els segles XVI i XVII: «Con el entronamiento de la casa de Austria empiezan para Menorca una serie de desastres y desventuras que vienen a llenarla de sobresaltos y angustias: plagas de diversas clases, largas sequías que esterilizan sus campos, enfermedades que diezmann sus poblaciones, discordias y luchas intestinas y sorpresas y ataques enemigas». El mateix autor insisteix: «Bajo el reinado del supersticioso y pusilánime Carlos II, Menorca fue tan desgraciada en plagas como lo fue bajo el cetro de sus antecesores...». Menorca, doncs, «[...] sufrió también las fatales consecuencias del desastroso reinado de los degenerados reyes de la casa de Austria». Cf. (1908) *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*, Maó, p. 255-261.

7. Hem fet una anàlisi de les diverses aportacions realitzades en el camp de la història econòmica del segle XVIII ençà, la qual cosa ens estalvia aquí de reiterar els mateixos arguments que, d'altra banda, aniran apareixent en gran mesura al llarg d'aquesta tesi. Vegeu Miquel À. CASANOVAS (1996), «El segle XVIII dins la historiografia menorquina: estat de la qüestió, problemes i perspectives», dins *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 13, p. 5-21, i (1998), «L'economia dins la història de Menorca. Pautes per a una interpretació del discurs historiogràfic i estat de la qüestió», dins *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 15, p. 3-37.

8. Hem publicat sengles avanços dels resultats al llibre (1998) *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*, Palma, i a l'article (1999) «Canvi econòmic i industrialització d'una economia insular. El cas de Menorca (1802-1914)», dins *Randa*, núm. 43, p. 5-44.

b) Valorar la influència real de la dinàmica de les dominacions del segle XVIII —en especial, de les britàniques— en l'estructura econòmica de l'illa. A aquest efecte ens interessava veure les continuïtats i les ruptures respecte de l'etapa precedent i, en segon terme, verificar si el desenvolupament comercial —innegable— de finals del XVIII i començaments del XIX fou realment el punt d'arrencada d'una *via menorquina del creixement* diferenciada amb influències decisives sobre els sectors agrari i manufacturer o si, en canvi, no fou més que una onada de prosperitat transitòria deguda a una conjuntura molt concreta, però amb escassa incidència sobre l'esfera de la producció.

c) Indagar les causes i conseqüències de la fallida del model menorquí de creixement fonamentat en les activitats nàutiques del port de Maó i les respostes que els menorquins donen a la crisi.

d) Esbrinar la gènesi de la industrialització menorquina de mitjan segle XIX tot analitzant-ne els antecedents i els factors que la van fer possible.

e) Analitzar els sectors protagonistes del canvi econòmic succeït entre el 1850 i el 1920.

f) Fixar les diverses conjuntures econòmiques per les quals passa l'economia menorquina al llarg del període 1850-1920/1930 i descriure, de forma integrada, el procés d'industrialització.

Però, per què Menorca? En primer lloc perquè la segona de les Balears és, malgrat les seves dimensions modestes —set-cents quilòmetres quadrats i poc menys de setanta mil habitants a l'inici del segle XXI, però just quaranta mil el 1900— un microcosmos prou diferenciat dins la polièdrica realitat balear, massa sovint esbiaixada pel pes aclaparador de Mallorca.⁹ Menorca ha tingut, fins a temps molt recents, una estructura econòmica diferenciada, amb una integració variable, però en general escassa, amb la resta de l'arxipèlag. Breu: la seva economia ha tingut més dependència de l'espai extrabalear que no de l'illa major a la qual ha estat vinculada políticament en moltes èpoques històriques, sense que això no vulgui dir que ambdues illes no experimentin processos històrics similars. En segon terme, Menorca presenta, com ja s'ha dit, uns indicadors prou excepcionals en el context de les economies insulars mediterrànies perquè mereixi un estudi detallat, amb l'interès afegit que li dóna l'acotament en el camp i en el mètode que suposa la realitat geogràfica d'una illa. En tercer lloc, aquest espai insular que és Menorca és un espai a escala humana. Volem dir que està a l'abast d'un sol investigador —la qual cosa es fa més difícil en espais de magnituds superiors—, i això facilita la consecució dels objectius que ens hem traçat.

9. Molt sovint el pes demogràfic i territorial de Mallorca ha amagat les peculiaritats insulars de les mal anomenades «illes menors». És cert que les Balears presenten fets unitaris importants, però també ho és que cada illa té una personalitat molt marcada. Per a un estudi complet de la història de les Balears, vegeu Miquel À. CASANOVAS (1998), *Història de les Illes Balears*, Palma.

I, per últim, perquè pensam que l'estudi d'aquest espai insular, contemplat des d'una perspectiva de *longue durée*, pot inserir-se plenament dins la línia de recerca que té per objecte les economies regionals. En efecte, davant la insuficiència que reporta l'estudi econòmic dels grans conjunts estatals europeus, molts historiadors han apostat per la regió econòmica com a objecte d'estudi.¹⁰ Si considerem que la regió econòmica resulta d'un desenvolupament interdependent de l'economia, al conjunt del territori, a partir d'una base d'exportació comuna que actua com a element estructurador on la generació d'economies externes per als sectors pautadors, dedicats a la producció de béns exportables, és l'element de cohesió del conjunt,¹¹ no dubtam a afirmar que Menorca ha estat una regió econòmica a petita escala. Una regió que, per al científic social, presenta unes interessants potencialitats didàctiques en el sentit de permetre-li assajar en un territori limitat, però complex, la validesa de les teories generals.¹²

D'acord amb el plantejament anterior, la tesi s'estructura en vuit capítols agrupats en tres parts ben diferenciades. La primera part, que consta de tres capítols, es refereix a l'economia preindustrial fins a mitjan segle XIX, l'estudi de la qual és una passa ineludible per esbrinar els orígens del canvi econòmic que s'esdevingué cap al 1850. En el primer capítol analitzarem les bases de l'economia menorquina anteriors al segle XVIII per fixar, sobretot, els elements estructurals de llarga durada. El capítol segon intenta calibrar l'autèntica influència de les dominacions estrangeres del segle XVII i, en especial, la repercussió de la franquícia comercial en l'estructura econòmica de Menorca. Ens interessa esbrinar quins trets de l'estructura de l'economia illenca canvien i quins perduren en aquesta etapa proposada per la majoria dels autors com l'arrencada de la modernització econòmica de Menorca. El capítol tercer tanca l'anàlisi de l'economia preindustrial a partir de l'estudi de l'apogeu del comerç

10. Sobre el paper de la regió en el procés industrialitzador, vegeu Sidney POLLARD (1991), *La conquista pacífica. La industrialización en Europa 1760-1970*, Saragossa, especialment les p. 141-155. Segons Pollard (p. 141), el poc esment envers les regions per part de la majoria d'autors «se ha debido en gran medida a la actual planificación regional, es decir, al intento de guiar los desarrollos según un modelo preconcebido más que a partir de la observación de lo que de hecho sucedió en el pasado». Maxine Berg i Pat Hudson posen de relleu en diferents llibres i articles la importància dels marcs regionals per a l'estudi dels processos d'industrialització. Vegeu Maxine BERG (1987), *La era de las manufacturas: 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución Industrial británica*, Barcelona; Pat HUDSON (ed.) (1990), *Regions and industries. A perspective on the Industrial Revolution in Great Britain* (Cambridge, 1990); M. BERG i P. HUDSON (1992), «Rehabilitando la Revolución Industrial», dins *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 1992.2, p. 7-36. En aquest últim article (p. 22), Berg i Hudson afirmen que tot apunta «[...] hacia la visión de que los estudios regionales deben ser más valiosos en la comprensión del proceso de industrialización que los estudios del total de la economía nacional».

11. Aquesta és la definició de Jordi MALUQUER (1998), *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona.

12. Tomàs Vidal apunta que Menorca té i ha tingut prou entitat «regional» per ésser objecte d'estudis socials sense grans problemes d'escala. Menorca seria avui, i des de fa segles, quelcom prou semblant a una regió malgrat la seva petitesa. Vegeu Tomàs VIDAL (1996), «Fonaments geogràfics de la història (la dialèctica home-territori)», *Enciclopèdia de Menorca*, volum IX, *Història I*, Maó, p. 32.

de redistribució i la seva repercussió dins l'estructura econòmica insular fins a la fallida del model menorquí de capitalisme mercantil arran de la crisi del final de les guerres napoleòniques.

En la segona part, amb quatre capítols, estudiarem de forma detallada el procés d'industrialització i el canvi econòmic operat a mitjan segle XIX. Cronològicament, doncs, es tracta d'un període força més breu —menys d'un segle—, però força suggerent. El capítol quart descriu els factors que van fer possible la industrialització a mitjan segle XIX i els inicis del procés de canvi econòmic. La dinàmica del sector primari, així com l'anàlisi dels sectors clau de la indústria menorquina i la seva evolució, seran l'objecte, respectivament, dels capítols cinquè i sisè. El procés d'industrialització, des d'una perspectiva dinàmica, així com les seves diverses conjuntures, s'estudiarà al capítol setè. La tercera part, integrada pel capítol vuitè, exposa les conclusions de la nostra recerca.

La tesi està precedida d'una introducció on s'exposa el tema i l'estat de la qüestió, es fixen els objectius i es detallen les fonts utilitzades i la metodologia.¹³ Un segon volum, dedicat a apèndixs (estadístic i documental) i índexs¹⁴ inclou la totalitat de la bibliografia utilitzada (tant general com específica) i les fonts documentals i impreses. A l'apèndix estadístic s'inclouen totes les sèries elaborades en quaranta-quatre quadres que totalitzen noranta-tres pàgines; aquestes sèries són la base de les taules i gràfics que s'inclouen en el cos de la tesi. L'apèndix documental, en canvi, és molt selectiu. Si bé hem inclòs en el cos de la tesi la transcripció, completa o parcial, de diversos documents per tal d'aclarir millor la nostra exposició, hem cregut convenient transcriure en la seva integritat com a apèndix aquells documents importants que, per la seva extensió, no podien ser integrats en els diferents capítols sense trencar el discurs. És evident que l'apèndix no és exhaustiu ni ho pot ésser. El cabal de documents utilitzat és molt gran, per la qual cosa la transcripció íntegra ocuparia una extensió excessiva que, tanmateix, no redundaria en una major qualitat de la tesi. En tot cas, no hem descurat citar a peu de pàgina totes les referències de les fonts que sustenten la nostra exposició.

El nostre treball ha tingut sempre present la contextualització històrica de tots els fets estudiats i descrits en la tesi. De la mateixa manera, sempre que ens ha estat

13. Les fonts utilitzades, tant documentals com impreses, han estat molt heterogènies, atès l'ampli àmbit cronològic que abasta la tesi. En concret, s'han consultat els principals arxius de Menorca (Arxiu Històric de Maó, Arxiu Històric Municipal de Ciutadella, Arxiu de la Cambra de Comerç de Menorca i Arxiu Diocesà de Menorca). De fora de l'illa s'han consultat els arxius següents: Archivo Histórico Nacional (Madrid), Archivo Histórico del Banco de España (Madrid), Biblioteca del Ministerio de Hacienda (Madrid), Arxiu del Regne de Mallorca (Palma) i Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona). Pels mateixos motius ha estat necessari utilitzar un instrumental metodològic i teòric molt divers que s'ha hagut d'adaptar a la multiplicitat de fonts documentals i impreses.

14. Consta d'índex de taules, de gràfics, de quadres de l'apèndix estadístic, de documents i, finalment, d'índex general.

possible, hem comparat les dades de Menorca amb les d'altres regions o països (Mallorca, Catalunya, Espanya, regions i països europeus). Hem intentat defugir tota mena d'excepcionalisme per explicar l'evolució econòmica de Menorca. D'altra banda, no podem oblidar que l'economia sols és un dels aspectes de la complexa realitat humana. No podem tractar d'aïllar l'economia de la societat, les institucions, la cultura i les creences, o de la mateixa dinàmica dels esdeveniments. En la mesura que ens ha estat possible, hem fet referència a aquests aspectes, per bé que no són, òbviament, l'objecte principal del nostre estudi.

L'objectiu és, en definitiva, obtenir una visió de la transformació d'una economia insular, la menorquina, des de la perspectiva de la llarga durada: el pas d'una economia basada en l'exportació de productes ramaders, la superposició d'una segona estructura i, com a resposta, la progressiva industrialització de l'illa.

Un cop enllestida la tesi, creim que hem culminat amb els objectius que ens havíem proposat en començar-la. Les conclusions finals són les següents:

L'anàlisi de l'economia menorquina entre el 1600 i el 1920 posa de manifest com una economia insular és capaç d'adaptar-se, amb un cert èxit, a les transformacions que s'esdevenen en el context mediterrani, primer, i europeu i mundial, després. La *ruptura d'insularitat* com a clau del procés d'adaptació de l'economia menorquina a cada conjuntura concreta no té, al nostre parer, una força explicativa determinant, a diferència del que van proposar els autors del clàssic estudi *La via menorquina del creixement*. Qualsevol territori insular i àdhuc continental ha de rompre l'aïllament i obrir-se als mercats exteriors si pretén superar l'autarquia econòmica; això és un principi tan elemental que no admet discussió. De fet, Menorca no ha estat mai, si més no des del segle XIV, una illa autàrquica, sinó més aviat inserida en les xarxes comercials mediterrànies. Per a Menorca el comerç exterior ha tingut sempre una funció estratègica de primer ordre. Les crisis, que foren sempre transitòries, s'esdevenen precisament quan es veuen afectats els vincles comercials amb l'exterior. És justament la capacitat de trobar una resposta adient als reptes que planteja cada situació de crisi allò que permetrà als menorquins superar amb èxit les conjuntures adverses. La dinàmica crisi – resposta a la crisi serà el motor de les diverses transformacions de l'economia insular al llarg dels segles. I si les crisis tenen la seva gènesi principal en els factors exògens, les respostes seran primordialment endògenes.

Durant la baixa edat mitjana es perfilen els trets definidors de l'estructura econòmica menorquina, que tindrà una gran vigència en el temps. Després de la gran ruptura que representa la conquesta i la colonització catalana (1287), l'economia insular ha de suportar la primera mutació a les dècades centrals del segle XIV arran de la crisi del tres-cents (epidèmia de pesta negra, despoblament, recessió agrària), que coincideix amb l'època turbulenta de la reincorporació del Regne de Mallorca a la Corona d'Aragó (1345-1349). La resposta, en aquest cas, serà l'aposta ferma per la ramaderia ovina tot aprofitant les potencialitats que presentava la inserció dins la xarxa comercial catalanoaragonesa i la forta demanda de llana de qualitat

de les ciutats manufactureres italianes. Des de finals del segle XIV, doncs, ens trobam una estructura econòmica basada en la ramaderia ovina de caràcter extensiu practcada dins les possessions insulars; la crònica insuficiència de la producció de cereals, el desenvolupament de les activitats manufactureres, amb especial incidència en el tèxtil de llana i el cuir —hi ha una notable proporció de població urbana que s'hi dedica—, i un comerç exterior estable que es fonamenta en l'exportació de productes ramaders i d'algunes manufactures, i la importació de primeres matèries i béns de consum, sobretot cereals. Aquesta estructura no experimentarà alteracions fins ben entrat el segle XVII tot i els devastadors atacs turcs contra Maó (1535) i Ciutadella (1558); la recuperació que té lloc durant la segona meitat del cinc-cents es realitzarà sobre les bases de l'estructura econòmica prèvia, i precisament gràcies a l'èxit de les exportacions ramaderes. Així i tot, podem detectar dues novetats importants. D'una banda, la pèrdua de pes demogràfic i econòmic de la capital, Ciutadella, dins l'espai insular; de l'altra, l'inici de la militarització de Menorca, amb la construcció del castell de Sant Felip, a la boca del port de Maó, i l'establiment de guarnicions militars. Ambdós fets accentuen la bipolaritat existent a l'illa entre la vella capital de ponent i la vila que creixia a la vora del gran port de llevant.

La crisi del segle XVII sí que tingué repercussions notables sobre l'estructura econòmica insular, en afectar de forma acusada el comerç de la llana radicat sobretot a Ciutadella. La resposta a aquesta crisi serà substituir en part les pastures pel conreu de blat fins al punt que a finals del segle l'illa exportaria cereals. També resultà fonamental l'aprofitament de la demanda militar i de les rendes de situació que atorgava el port de Maó, en una època de gran confrontació entre les principals potències europees de la segona meitat del segle XVII, França, Anglaterra i Espanya. La conseqüència fou el progressiu desequilibri de l'espai insular a favor de la comarca oriental polaritzada entorn del port de Maó, on el creixement del comerç, el pas de les esquadres i la presència de la guarnició afavorien el creixement demogràfic i la gestació d'una agricultura comercial fonamentada en la vinya i l'horticultura. Des d'aquesta perspectiva, el pas de Menorca al domini de la Gran Bretanya arran del Tractat d'Utrecht (1713) no representa tant una ruptura total —com habitualment s'ha presentat—, com la continuació d'un procés iniciat durant les dècades precedents. Tanmateix, caldria calibrar en un futur l'autèntica importància que pogué tenir, per l'esdevenir de l'illa en general i de la seva economia en particular, el manteniment de les seves pròpies institucions i de la cultura sense massa modificacions, lluny de l'amputació traumàtica que suposaren els decrets de Nova Planta a la resta d'estats de la Corona d'Aragó.¹⁵

15. Convé recordar que els dominadors britànics i francesos respectaren els furs i els privilegis de Menorca. Fins i tot la conquesta espanyola de 1781-1782 suposà una certa continuïtat en aquest aspecte, tot i que cada cop les institucions menorquines estaven més mediatitzades per l'acció dels governadors i, en general, de les autoritats estatals. Tanmateix, l'abolició formal de les velles universitats insulars no tingué lloc, de forma definitiva, fins a la implantació definitiva del règim liberal a Espanya, l'any 1836.

El segle XVIII menorquí està marcat per les dominacions estrangeres, britàniques i francesa. L'augment de la població, i la forta militarització de l'illa, amb la presència d'una guarnició important, l'ampliació de les fortificacions i la hivernada de les esquadres, van suposar un creixement espectacular de la demanda interior que afectà sobretot els voltants de Maó. Aquí la resposta dels menorquins també serà decisiva en aconseguir satisfer les comandes cada cop més grans de vi, fruites i hortalisses, i de manufactures d'ús comú. Les dades a l'abast són contundents al respecte. Això no obstant, la manca de millores en l'agricultura tradicional impedí satisfer la demanda de cereals i de carn. La novetat del domini britànic rau, tanmateix, en la imposició de la franquícia comercial, decretada pels nous dominadors per facilitar el proveïment de les seves tropes, així com de convertir Menorca en la base de l'expansió comercial britànica a la Mediterrània, principalment amb el comerç amb el Llevant. D'aquí l'establiment immediat a l'illa de mercaders grecs, hebreus i italians, atrets per les facilitats atorgades per les noves autoritats. La implantació de la franquícia comercial tingué conseqüències de llarg abast, ja que fou el fonament del desenvolupament d'un actiu comerç de reexportació, sobretot de cereals que, adquirits als ports nord-africans, a l'imperi otomà i a les illes de Sicília i Sardenya, eren posteriorment venuts a les ciutats de la costa mediterrània espanyola, des de Barcelona fins a Cadis, així com a Marsella. Els menorquins, principalment els maonesos, aviat participaren d'aquest comerç, associats amb els comerciants estrangers de diverses nacionalitats establerts a Maó. Això no obstant, els britànics fracassaren en convertir Menorca en el trampolí del seu comerç mediterrani, ja que al llarg del segle XVIII aquest entrà en retrocés, sobretot el de llevant. En canvi, les relacions comercials amb França foren molt intenses, sobretot arran del seu domini de l'illa entre el 1756 i el 1763, si bé van continuar posteriorment durant la resta del segle XVIII.

Tot plegat va fer que l'economia menorquina s'estructurés, al llarg del segle XVIII, al voltant de dues bases fins a un cert punt independents: d'una banda, l'estructura productiva tradicional agrària i manufacturera, que experimenta canvis importants, però en cap manera espectaculars; d'altra banda, les activitats nàutiques (comerç de reexportació, cors, construcció naval, proveïment de flotes i guarnicions, etc.), dependents de les conjuntures bèl·liques i, per tant, molt sensibles als conflictes internacionals. És important remarcar que les transformacions que suposa l'activitat militar i comercial que se superposa a la vella estructura productiva afecten, sobretot, Maó i la seva àrea d'influència. A la resta de l'illa les repercussions de la prosperitat mercantil i naviliera —que, d'altra banda, passa per diverses conjuntures al llarg del segle— foren molt menys evidents.

A diferència del que han afirmat diversos autors, el retorn a la sobirania espanyola els anys 1781-1782 —excepte el parèntesi de l'ocupació militar britànica de 1798-1802—, que comportà l'anul·lació de la franquícia comercial, no implica una ruptura respecte de l'etapa anterior sinó una continuïtat notable. És cert que l'abolició del comerç lliure suposà una forta decepció i que la seva reposició seria la mà-

xima aspiració de les elits polítiques i econòmiques de Maó, compensada en part amb la possibilitat de comerciar amb les colònies americanes; però també és cert que les activitats navilieres i comercials arriben al seu apogeu entre el 1782 i el 1815 gràcies al llarg període bèl·lic que s'obre amb les guerres contra la Convenció i no es tanca fins a la derrota de Napoleó. Durant tots aquests anys el cors, la indústria naval, el proveïment de guarnicions i esquadres i, sobretot, el comerç de blat, fan que ens trobem davant el període daurat del model menorquí de capitalisme comercial. Un període en el qual s'acumularen grans capitals que s'invertiren en la compra de terres —que experimentaren un fort encariment; culminà durant aquesta època el desposseïment dels pagesos emfiteutes, mentre que es generalitzà el sistema d'amitgeria com a forma de tinença—, en despeses sumptuàries, en reinversió en activitats comercials i financeres o fins i tot en exportació de capitals fora de l'illa. Però el que resulta decisiu és que ni durant el període de domini britànic ni en l'etapa espanyola posterior el capital comercial no entra en contacte amb l'esfera de la producció. En altres paraules, els grans capitals acumulats no s'esmerçaren en la millora del sistema productiu agrícola —no hi ha cap *revolució agrària*, a diferència del que en alguna ocasió s'ha afirmat¹⁶ ni en la creació d'una indústria moderna. En aquest sentit no hi ha *contagi britànic*: l'agricultura continua amb els seus mètodes ancestrals, com denuncien els mateixos contemporanis, mentre que la manufactura, tot i la seva importància relativa, no ha sortit dels esquemes tradicionals. L'única gran indústria existent a les acaballes del segle XVIII, l'arsenal de l'Estat, es trobava inactiva des del 1798 i mai més no seria reactivada. És clar que aleshores l'única aspiració de les elits maoneses era continuar amb el comerç de reexportació que tan bons resultats els havia donat, sense considerar, però, que aquest model econòmic tenia els dies comptats.

La crisi començà a ser perceptible al final de les guerres napoleòniques, quan s'esdevingué una brusca caiguda dels preus i la majoria dels països optaren per polítiques proteccionistes, alhora que creixia la competència de les farines i els grans americans. Així, el decret del 1820 que prohibia la importació de blat als ports de la península, en certa manera culminava una situació d'incertesa que feia suposar una propera fallida del comerç menorquí. Si bé durant els anys vint la marina menorquina continuà subsistint, amb dificultats creixents, gràcies al contraban o al canvi de pavelló, a finals d'aquesta dècada la caiguda fou contundent i inevitable. El problema dels menorquins era aleshores com conjugar el declivi de la marina i de l'activitat comercial amb la pressió creixent d'una població que havia arribat amb una sorprenent antelació a la transició demogràfica, sense comptar amb una alternativa econòmica clara. Els menorquins reclamaren la intervenció de l'Estat amb el restabliment de la situació anterior al 1820 i el reactivament de l'Arsenal. Els governs de Ferran VII no podien ni, possiblement, volien, intervenir-hi.

16. Cf. FARRÉ-ESCOFET; MARIMON; SURÍS (1986).

La fallida absoluta de la hisenda després de les guerres napoleòniques i la desintegració de l'imperi colonial impossibilitaven les inversions de l'Estat que, fins i tot, va reduir dràsticament les forces militars a l'illa. Si l'apogeu comercial havia beneficiat especialment Maó i el seu *binterland*, ara la crisi també afectà de forma més acusada aquesta comarca. La crisi del comerç posà de manifest la fragilitat d'una economia oberta com la menorquina, que depenia excessivament d'unes conjuntures històriques molt concretes. En desaparèixer aquelles, l'entramat s'esfondrà. Quan això succeí, Menorca quedà limitada als seus propis recursos. L'únic pal·liatiu fou la utilització del port de Maó per les armades estrangeres, sobretot la dels Estats Units, entre el 1825 i el 1845.

La resposta a la pressió demogràfica i la crisi del comerç fou l'emigració, sobretot amb destinació a Algèria, i la ruralització de l'economia. Milers de menorquins emigraren en direcció a la nova colònia francesa i s'establiren als voltants d'Alger; molts altres partiren cap a Amèrica i Catalunya. L'agricultura esdevingué el sector refugi davant la crisi i, atès l'important contingent de mà d'obra disponible, la producció de cereals incrementà força a costa de conrear les terres marginals. Propietaris i pagesos optaren, doncs, per la solució d'extensió dels conreus, que permetia inicialment exportar excedents de cereals, però aviat es tocà sostre. L'agricultura menorquina contrasta força amb la de Mallorca, on des del 1830 s'observa un fort creixement gràcies a l'aposta pels conreus comercials i la comercialització dels excedents. Ben al contrari, els conreus comercials que tant èxit assoliren a Menorca fins al primer terç del segle XIX entraren en crisi arrossegats per la caiguda brusca de la demanda interna i la manca de mercats exteriors.

El viratge decisiu de l'economia menorquina tingué lloc a partir de la dècada del 1850. En aquesta ocasió la resposta a la crisi no va venir de la tan enyorada llibertat de comerç, sinó del fins aleshores menyspreat sector manufacturer. Els principals factors que expliquen el canvi són la revalorització militar de Menorca amb l'inici de la construcció de l'la Mola (1847), la qual cosa suposà la contractació de centenars i fins i tot milers d'obers, a més d'un augment notable de la guarnició, d'una banda, i l'obertura del mercat antilià per a la manufactura sabatera insular, de l'altra. En disposar d'una demanda exterior solvent, la manufactura de calçat experimentà un creixement molt important a Ciutadella i Maó, primer, i a Alaior, més tard. Cap al 1860 ja esdevenia el capítol més important de les exportacions. Encara que no revesteixen tanta importància, cal no oblidar l'establiment, l'any 1854, de les primeres línies regulars cobertes amb vaixells de vapor i la posada en funcionament de la fàbrica de teixits i cotó *Industria Mahonesa* (1857).

Els símptomes d'aquest canvi es manifesten en el tall de l'emigració i en la transformació que experimenta la balança comercial menorquina entre el 1840 i el 1865, quan el valor de les exportacions es triplica i les exportacions de teixits de cotó i de sabates passen a constituir el gruix de les mercaderies sortides en contraposició al protagonisme dels productes agraris durant els anys quaranta. L'anàlisi

dels fluxos comercials palesa que l'autèntica via menorquina de creixement es genera devers el 1860, quan el gruix de les mercaderies carregades als ports de Maó i de Ciutadella s'elabora als *binterlands* insulars. S'ha passat en pocs anys d'una producció manufacturera dirigida principalment al mercat interior, amb uns escassos excedents exportables, a produir precisament per a l'exportació.

Quant al sector agrícola, el sistema de mitgeria vigent i la persistència dels grans latifundis serien els factors que explicarien l'escàs dinamisme en la modernització de l'agricultura insular. No seria fins a la dècada de 1870 quan s'apreciaria una certa modernització, amb la introducció dels farratges, una lleu millora de la cabana ramadera i l'experimentació de nova maquinària; però fins entrat el segle xx no es modernitzaria l'agricultura de manera més decidida. Un altre factor que cal considerar és l'escassa interacció entre el sector agrícola i l'industrial a Menorca. Els llocs ocupaven, certament, nombrosos tallers de menestrals, però no se sortia de les pautes més tradicionals. Hi ha una relació entre l'abundància de cuir i la importància d'artesans sabaters, però en desenvolupar-se la indústria del calçat fou necessari importar pells adobades de forma creixent. Les petites adobaries existents a l'illa no van respondre a l'estímul de la demanda i continuaren treballant amb mètodes artesanals. Finalment, el que haguera pogut desembocar en una indústria agroalimentària potent, l'elaboració de formatge, no fou una realitat, de forma tímida, fins a començaments del segle xx, atès que gairebé tota la producció de formatge era elaborada amb procediments artesanals a les mateixes finques. Únicament el sector fariner experimenta una modernització amb la incorporació del vapor, a partir del 1859, i del sistema de molturació austrohongarès, a finals del segle xix i principis del xx. El sector primari, doncs, no fou capaç d'actuar com a motor de la modernització econòmica. Això no obstant, la vigència de les velles estructures de la propietat i el monoconreu blader, de caràcter extensiu, farien possible el manteniment d'un percentatge relativament baix dels actius a l'agricultura, la qual cosa afavorí la indústria en facilitar-li uns importants contingents de mà d'obra que no podia absorbir.

Durant la segona meitat del segle xix i els primers anys del xx té lloc el procés d'industrialització de Menorca. Devers el 1900 s'havien assolit uns nivells d'industrialització força considerables, com ho demostren els indicadors disponibles, com ara la distribució sectorial de la població activa, la densitat industrial i la composició de la balança comercial. El model d'industrialització de Menorca té molts punts de connexió amb el que s'esdevé en el mateix període a Mallorca, per bé que a Menorca és proporcionalment més intens. Pel que fa al cas menorquí, es caracteritza pels trets següents:

a) Els subsectors que entre el 1850 i el 1920 impulsen la indústria insular són el tèxtil de cotó —representat per una única, encara que gran indústria— i el calçat, complementats per l'agroalimentari i la construcció i materials de construcció. A finals del segle xix i començaments del xx aquests sectors es complementen amb el del metall, representat per la indústria navalmeccànica i l'argenteria.

b) L'expansió de la indústria es realitzarà sobre la base de la tradició artesana. En aquest sentit, el taller artesanal, en bona part domiciliari, es convertirà en l'autèntica base de la indústria insular, tal com també succeeix a Mallorca, sense que això exclogui l'existència de centres fabrils de dimensions més que considerables, fins i tot a escala nacional. Exemples d'això són Indústria Mahonesa i l'Anglo-Espanyola i, ja entrat el segle xx, la fàbrica de calçat de goma de Josep Codina. Això no obstant, el sector industrial menorquí presenta una atomització acusada.

c) La indústria insular, en general, utilitzarà el factor mà d'obra —en la qual abunda el component femení i infantil— de forma intensiva en detriment del factor capital. No és que no existeixin capitals, sinó més aviat que el capital menorquí és molt reticent a invertir en el sector industrial. En el futur s'hauria d'esbrinar si aquesta inhibició dels capitalistes illencs es deu al fet que hi havia millors alternatives a la inversió en el sector industrial o bé hi concorren altres factors.

d) Com a conseqüència de l'anterior, la mecanització serà relativament escassa i la base energètica serà de caràcter orgànic. La força humana i animal, auxiliada quan això era possible per l'energia hidràulica i eòlica, seria la base energètica determinant. Evidentment, la productivitat per treballador seria baixa.

e) Encara que no es negligeix el mercat interior, la indústria menorquina té una vocació bàsicament exportadora. De fet, el gruix de la seva producció es comercialitza fora de l'illa i, entre el 1860 i el 1920 els millors mercats seran els colonials (bàsicament Cuba, fins i tot més enllà de la seva independència) i europeus.

Cal distingir dos nivells en la indústria menorquina, els quals coexistiren durant moltes dècades: d'una banda, el nivell tradicional, que es mostrarà aclaparadorament majoritari tant pel que fa al nombre d'empreses com de treballadors. En alguns casos es tracta de treballadors agrícoles que comptabilitzen el treball al camp amb la manufactura. Aquest sistema es basa en els petits tallers i en el treball domiciliari i utilitza el clàssic *putting-out system*. És en aquests tallers on predomina la utilització intensiva de la mà d'obra, la baixa capitalització i el baix nivell de mecanització. Destaquen així per la seva gran flexibilitat per adaptar-se als canvis de conjuntura.

D'altra banda, trobam un nivell més modern i en consonància amb els sistemes industrials imperants a les àrees més desenvolupades: concentració d'obrers en grans edificis fabrils (amb centenars de treballadors), forta inversió de capital, mecanització parcial o total dels processos productius i utilització d'energies inorgàniques, bàsicament el carbó que accionava les màquines de vapor, però també el gas i l'electricitat, energies disponibles a Menorca a partir del 1892 i que guanyaren importància en els primers decennis del segle xx. En alguns casos es tractava d'empreses plenament capitalistes; en altres —sobretot en el sector del calçat— s'arribà al sistema de fàbrica a partir de l'evolució dels tradicionals tallers artesans. La via menorquina cap a la industrialització s'insereix plenament en la tipologia de les regions de desenvolupament de base preindustrial, estructurades dependent d'un nombre

molt important de petites i mitjanes empreses, que generen efectes de difusió de tipus vertical i, preferentment, horitzontal envers d'altres sectors de producció de béns de consum. Una via que es basava més en l'extensió del mercat que no en les innovacions tecnològiques.

El desenvolupament de la indústria va anar lligat a la millora de la xarxa de transports i comunicacions i a l'eclosió d'un sector financer autòcton. També anà seguit d'una certa modernització del sector primari (introducció dels farratges, increment de la cabana bovina, fabricació de formatge). A la fi del segle XIX Menorca tenia una estructura econòmica integrada, amb una forta interdependència dels sectors industrial, comercial i financer i àdhuc l'agrari. Una estructura econòmica que, pels indicadors demogràfics disponibles, atorgava una notable qualitat de vida als illencs, en el marc d'una societat relativament igualitària, sense contrastos estridents. Però l'economia menorquina presentava nombrosos punts febles: la manca de primeres matèries, l'excessiva dependència durant moltes dècades del mercat antillà, així com la manca de mercats alternatius i la baixa capitalització i la consegüent escassa inversió en maquinària, que feien dependre excessivament la competitivitat de la indústria insular del factor treball.

Tot això resulta decisiu per explicar les diverses crisis per les que passà l'economia de Menorca des de finals del segle XIX. La fallida del mercat cubà, lligada a les guerres colonials i a la política aranzelària i de canvis del Govern espanyol (1895-1906), anà seguida del crac del 1911, que enfonsà l'atomitzada banca insular. Aquests cops, ja prou contundents, anaren seguits per conjuntures adverses al llarg de les dècades següents (Primera Guerra Mundial, crisi del sector sabater arran del Decret Cañal, sobtat enfonsament de la indústria de moneders, crisi econòmica durant la II República, efectes negatius de la Guerra Civil i de la postguerra) que ocasionaren un estancament demogràfic i econòmic que es perllongà durant dècades. Únicament la iniciativa dels empresaris i la flexibilitat dels sistemes de producció, que pogueren adaptar-se a les conjuntures més adverses, aconseguiren que els sectors industrials resistents, el calçat i la bijuteria —aquest últim sorgit de la reconversió de la indústria dels moneders—, així com l'agroalimentari, tornessin a veure temps d'expansió des de finals de la dècada de 1950. Avui continuen essent el nervi del sector industrial menorquí, malgrat els estralls de la crisi industrial, particularment acusada en els anys vuitanta, i del ràpid desviament de capitals envers el sector de serveis (especialment el turístic i comercial) des del 1985.

L'any 1817 Thomas R. Malthus escrivia a David Ricardo que «les causes de la riquesa i pobresa de les nacions són l'objectiu per excel·lència de tots els estudis d'economia política».¹⁷ Amb aquesta tesi hem intentat explicar precisament les causes de l'èxit dels menorquins en donar una resposta adient a les nombroses situacions de crisi amb què van haver d'enfrontar-se al llarg de les edats moderna i contemporània i aconseguir una posició notable de benestar, sempre dins dels paràmetres de cada època i en comparació amb les àrees del seu entorn. Ernest Lluch ens re-

corda que la naturalesa insular margina o lliga, sense gaires matisos intermedis. O es fracassa o es reïx davant d'un desafiament provocat per un medi geogràfic advers.¹⁸ Els menorquins van reeixir. Però entre les causes de l'èxit cal no descurar el factor humà i la forja, durant segles, d'una cultura de mercat; l'existència d'homes d'empresa dinàmics i emprenedors, bons coneixedors dels mercats. Aquest substrat humà i cultural no s'improvisa.¹⁹ Els menorquins estaven acostumats a comerciar i tenien les seves pròpies xarxes des de finals de l'edat mitjana. El seu èxit rau en el fet que foren capaços de vendre, successivament, llana, blat, sabates i bijuteria —i més tard, també vacances turístiques— precisament quan el mercat demanava aquests productes. En entrar en crisi el seu sistema comercial en una conjuntura determinada, foren capaços de substituir-lo per un altre i de reeixir en l'intent després d'un període d'adaptació més o manco llarg, en el context d'una economia oberta. Insistim: no es tracta tant d'una dinàmica de ruptures espasmòdiques de la insularitat seguides de replegaments autàrquics, com de la persistència d'una vocació d'obertura a l'exterior i d'una cultura de mercat que permeté als menorquins d'adaptar-se amb èxit a les situacions de crisi.

Finalment, apuntam de forma breu alguns dels aspectes en els quals caldria aprofundir en investigacions properes i que hem hagut de deixar necessàriament de banda en la redacció de la present tesi. Quant a l'economia preindustrial, caldria realitzar estudis concrets sobre preus i salaris que completessin les sèries bàsiques que presentam (blat, ordi, llana, formatge, anyins²⁰). Talment s'hauria d'aprofundir en el coneixement del comerç exterior en un vessant doble: en primer lloc, per extreure informació sobre la pròpia activitat comercial, però també, d'altra banda, com a reflex de la producció insular. En aquest sentit, caldria continuar l'explotació dels arxius de fora de l'illa, tant espanyols com estrangers. Un estudi sistemàtic d'aquests, sobretot els britànics i francesos, facilitaria un gran cabal d'informació al respecte.²¹

Pel que fa a l'economia contemporània, és necessari aprofundir en els diversos sectors econòmics (agricultura, activitats industrials, comerç, transports, banca) i en les seves connexions transversals, així com en el paper desenvolupat per les inversions militars. Fóra interessant, així mateix, fixar l'evolució dels preus i salaris i analitzar detingudament els processos d'acumulació de capital i la seva aplicació. A més a més d'aquestes qüestions de caràcter macroeconòmic, s'ha d'aprofundir en l'anàlisi microeconòmica. És encara molt poc el que coneixem dels empresaris i de les unitats

17. Citat per David LANDES (2000), *La riqueza y la pobreza de las naciones*, Barcelona.

18. «Presentació» a *Exploracions en història econòmica contemporània*, Randa, núm. 42, p. 7.

19. Guillem LÓPEZ (1991), p. 7-16: l'autor ja cridà l'atenció sobre la importància del factor humà de tall shumpeterià com un dels factors explicatius de l'empenta econòmica de Menorca.

20. Pell de l'oví sacrificat amb la llana.

21. Sabem, per exemple, que hi ha un volum important d'informació al Public Record Office de Londres. Seria també de gran interès visitar els arxius francesos, tant a París com a Marsella. També les informacions dels cònsols estrangers radicats a Menorca podrien oferir dades valuoses.

de producció. Estudiar les principals figures de l'empresariat illenc dels segles XIX i XX i l'organització de les empreses és una tasca ineludible per comprendre millor precisament aquesta *cultura de mercat*, aquest *saber fer* que, al nostre parer, ha estat tan decisiu en la transformació de l'economia insular davant els reptes que cada conjuntura històrica ha plantejat. En aquest sentit, la catalogació i la posada a disposició dels investigadors dels arxius privats, sobretot els de caràcter empresarial, ja iniciada parcialment, permetran obtenir resultats importants a mig i llarg termini.

El límit cronològic d'aquesta tesi acaba a la dècada de 1920. Convindria, en properes investigacions, estudiar amb deteniment l'evolució de l'economia insular a partir d'aquesta data: la crisi dels anys trenta, la Guerra Civil, la postguerra i el tancament autàrquic i, finalment, la recuperació de finals dels anys cinquanta amb els canvis que s'operen a partir dels anys seixanta, marcats per la profunda mutació del sector primari, la consolidació del teixit industrial i l'aparició, més feble que no a les illes germanes, del turisme. Aquest seria el pòrtic de l'última gran transformació, la de la terciarització de l'economia, que no es consumaria fins a les dues últimes dècades del segle XX. El període posterior a la Guerra Civil és encara un període poc conegut de la història econòmica de Menorca. El seu estudi, en especial el de la segona meitat del segle XX, amb l'entrada a l'economia turística i la ràpida terciarització, ben segur que ens donarà lliçons importants per poder entrar, amb pas ferm, dins de la nova economia del tercer mil·lenni que tot just encetem.